

Тетяна Монолатій

Поляки галицько-волинського пограниччя у творах Йозефа Рота

Історики стверджують, що австрійська Галичина була «незатишною домівкою трьох націй» – євреїв, поляків, українців. Поляки й українці становили по 40% населення, євреї – більше 10%¹. Польська нація в Галичині вважала себе історичною, завдяки історично тривалій традиції незалежної державності, збройним повстанням заради відродження цієї державності після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. і завдяки збереженню польського правлячого класу – шляхти. До того ж галицькі поляки як історична нація майже ніколи не мали сумнівів, ким вони були².

Осередками польського світу в Галичині виступали у сільській місцевості – фільварки, а у міській – ремісничі цехи, купецькі гільдії, мануфактури, товариства, а з кінця XIX ст. – громадсько-політичні партії та організації. Формуванню єдиної польської нації сприяло поширення загальноєвропейських ідей націоналізму, наявність національного гніту з боку Австрійської держави, а також відносно спільне бачення свого минулого, спільна (римо-католицька) віра, єдина, хай і з кількома діалектами, мова. Єдиний поділ, який існував між прошарками польського населення – поділ соціально-економічний. Були серед поляків і міські пролетарі та бездомні жебраки, були і заможні князі та графи.

У творах Й. Рота польські аристократи творять окрему нішу польського населення коронного краю. До них належать граф Хойницький з «Маршу Радецького» і «Гробівця капуцинів», граф Морштин з «Погруддя цісаря» і, очевидно, також анонімний граф із «Суниць». Усі ці постаті однаково введені у твори: вони є носіями ностальгії автора за Габсбурзькою монархією. Вони висловлюють погляди автора на універсальний характер держави Габсбургів і його неприйняття розвалу монархії на окремі національні держави. Усі герої письменника – така собі регіональна польська еліта – космополіти і віддані монархісти.

У «Марші Радецького» Й. Рот змалював образ графа-поляка Войцеха Хойницького таким чином:

Між офіцерами ... склалися найтепліші стосунки завдяки графові Хойницькому, одному з найбагатших польських землевласників цього краю. Граф Войцех Хойницький, родич Ледоховських і Потоцьких, свояк Штернбертів, приятель Тунів, світський чоловік сорока років, та на вигляд – невизначеного віку, ротмістр запасу, неодружений, безжурний і водночас сумовитий, любив коней, алкоголь, товариство, легковажність і заразом – поважність. Зимув він проводив у великих містах і гральних залах Рив'єри. Мов перелітний птах, він повертався, тільки-но розквітав на схилах залізничного насипу щедринець, на батьківщину своїх предків. Він приносив із собою легкий дух великосвітських парфумів і галантні чи авантюрні історії. Граф належав до тих людей, що не мають ворогів, та не мають і друзів, а лише супротивників, прихильників і байдужих. Зі своїми ясними, ледь витрішкуватими очима, блискучою круглою лисиною, невеличкими білявими вусиками, вузькими плечима й надміру довгими ногами, він здобував прихильність усіх людей, у котрих випадково чи зумисне опинявся на дорозі³.

Дещо інша характеристика графа Ксавера Морштина з новели «Погруддя цісаря»:

В Лопатинах жив собі нащадок давнього польського роду, граф Франц Ксавер Морштин – роду, який (між иншим) походив з Італії і в шістнадцятому сторіччі опинився в Польщі. Замолоду граф Морштин служив у дев'ятому драгунському полку. Він не вважав себе ні

поляком, ні італійцем, ні польським аристократом, ані аристократом італійським. Навпаки: як і чимало людей його стану в колишніх коронних краях австро-угорської монархії, він був уособленням щонайшляхетнішого і щонайчистішого австрійця поготові, инакше кажучи: людиною наднаціональною, тобто справжнім аристократом⁴.

... Чудовим відображенням цілого світу була, власне, цісарсько-королівська монархія, і тому була єдиною батьківщиною графа⁵.

Лояльне ставлення поляків до Австро-Угорщини, як до тимчасового явища, яке слід було використати для закладення основ своєї майбутньої державности, поєднувалося з їх домінуванням в органах влади австрійської Галичини. Адже саме тут вся австрійська державна адміністрація від 1868 р. була поступово передана в руки польських представників, які постачали кадри для нового крайового управління. До складу австрійського уряду входили один або два міністри – поляки за національністю, які пильнували польські національні інтереси в уряді і перед короною. Окрім того, від 1871 р. до складу австрійського кабінету входив один міністр поляк, який de jure був «міністром без портфеля», а de facto – польським міністром для Галичини з широкою компетенцією і правом вето в усіх справах щодо Галичини:

... багато років Хойницький був депутатом державної ради, і його регулярно переобирали в його окрузі – він перемагав суперників за допомогою грошей, сили й приголомшливої винахідливості; улюбленець уряду, він зневажав парламентську корпорацію, до якої належав, ніколи не виголосив жодної промови й не кинув жодної репліки з місця. Недовірливий, насмішуватий, безстрашний, Хойницький без вагання заявляв, що цісар – безмізкий стариган, уряд – купа нероб, державна рада – збіговисько довірливих і патетичних йолопів, державні урядовці – продажні, боягузливі й ледачі⁶.

Коли Хойницький ... запанібрата називав цісаря на ім'я, неначе той був один із тих жалюгідних депутатів, які після встановлення загального, рівного й таємного виборчого права засідали у парламенті, або наче цісар був, – у кращому випадку! – мертвий і став просто однією з постатей вітчизняної історії, – окружний начальник відчував гострий біль у серці⁷.

Хоча поляки не раз піднімали питання про свою незалежність і окремії (польський) коронний край Галичини, однак з роками охололи до цієї ідеї, вбачаючи певний фатум у розвитку подій. Такі настрої були на руку австрійським чиновникам, які намагалися обернути їх на вірнопідданість. Здебільшого це вдавалося, якщо врахувати факт певної герметичности поляків – їх не хвилювало те, що робилося за межами Галичини, а у внутрішні галицькі справи імператор майже не втручався, ставлячи за ліпше навідуватися з візитами, щоб показати, що місцевих поляків і русинів монархія поважає незгірш від мешканців інших регіонів.

Як бачимо, образи поляків не з'являються у творах Й. Рота у ролях, які характеризуються польською національною свідомістю – це або прості люди, для яких державна приналежність, згідно з письменником, не важлива, або польські аристократи, яких Й. Рот зазвичай наділяв власними поглядами на справи держави і народів. Поляки у творах Рота є зазвичай позитивними героями⁸. Той факт, що Й. Рот довірив польським аристократам висловлювати свої політичні погляди або навіть втілювати їх, свідчить, на думку деяких ретознавців, про його симпатію до польської знаті.

У новелі «Погруддя цісаря» Й. Рот у персонажі графа Морштина так показує прихильність польської знаті до селян:

Як кожний порядний австрієць, Морштин любив незмінне в постійно плінному, знайоме в мінливому. Чуже ставало рідним, не міняючи колориту, а батьківщина володіла чаром чужини. В селі Лопатин граф був більше, ніж хай там яка офіційна інстанція, що її знали й боялися селяни та євреї, більше ніж суддя найближчого районного центру, більше за окружного начальника, більше від вищого офіцерства... Людям у Лопатинах здавалося, що «граф» – не лише аристократичний титул, а й вельми високий стан. Адже граф Морштин в силу свого безсумнівного авторитету міг зменшувати податки, звільняти хворобливих синів деяких євреїв від військової служби, сприяти поданням про помилування, пом'якшувати покарання для засуджених або надто строгі вироки; лобювати пільги на користування залізницею для вбогих; жандармів; поліціантів і службовців, які перевищили свої повноваження, віддавати в руки правосуддя, кандидатів на посаду вчителя, які чекали на вільне місце, забезпечувати бодай якимись годинами, унтер-офіцерів у відставці робити трафікантами, листоношами, телеграфістами, а студентів з бідних селянських та єврейських родин – «стипендіатами». Як радо він все лагодив! Він був напреду інстанцією, якої не передбачила держава...

... не завжди то було добросердя, що народжувало всі ці задні вчинки, а радше неписаний закон, яких мала кожна вельбучна родина. Чей уже їхні пращури сотні літ тому з чистої любови робили народові добро, надавали допомогу і підтримку. Одначе повільно, з плином поколінь, добросердя перетворилося на щось на кшталт непорушного обов'язку і спадку. Зреештою, несамовита зичливість була єдиною діяльністю і розрадою графа. Вкрай нудному життю великого землевласника, що його, на відміну від маєтних сусідів, не могло розвіяти навіть полювання, вона наповнювала шляхетною метою і гуманним змістом, постійно підтверджуючи силу його влади. Таланило йому домогтися для одного тютюнового кіоска, для иншого ліцензії, для третього посади, для четвертого аудієнції – сумління і гордість графа були вмиротворені. Якщо ж потуги задля блага протеже зазнавали фіаско, сумління знепокоювалося, а гордість страждала. Він не здавався, звертався до всіх інстанцій, доки не брала гору його, точніше, його підопічного. Він любив і шанував людей. Народ зазвичай мав хибне уявлення про причини, що спонукають впливового чоловіка сприяти гнаним і голодним. Народ просто воліє бачити «добротого дідича» – незрідка народ, з надією дивлячись на владоможця, великодушніший у своїй дитячій довірі до нього, ніж той сам. Найглибше і найблагодородніше пожадання народу – бачити вельможу справедливим і недосяжним. ... Чинячи протекцію, добро і справедливість, граф, звісно, про все це не думав. Проте саме ці міркування, з'явившись, очевидно, в котрогось його предка, якого воно надихнуло на добротиння, милосердя і справедливість, збереглися в крові – чи, як десь модно казати: у «підсвідомості» нащадка⁹.

Зауважимо, що художній образ графа Морштина було змальовано Й. Ротом з реальної історичної особистості – польського поета Людвіка Ієроніма Морштина (1886-1966). Такий художній крок був властивий письменникові. Познайомившись з Л.І. Морштином 1928 р. під час своєї подорожі Польщею, Й. Рот був наскільки зачарованим польським аристократом, який перекладав Горація і старався про літературний осередок у власному маєтку в Плавовічах під Краковом, що увів його персону у власний художній твір. Щоправда, якщо справжній поет, драматург і перекладач Л.І. Морштин був учасником Польського Легіону під час Першої світової війни, а відтак – на дипломатичній службі Другої Речі Посполитої (1919-1922 рр. у Франції, 1922-1924 рр. – в Італії) і не приховував свої патріотичні і національні погляди на відбудову відродженої 1918 р. Польщі, то Й. Рот змалював його цілковитою протилежністю¹⁰. Протагоніста новели, графа Франца Ксавера Морштина, письменник фактично обдарував поглядами, з якими автентичний Л.І. Морштин, офіцер і дипломат нової Польщі, не погоджувався. Й. Рот побачив «свого»

графу Морштина експонентом власної прихильності до ідеї Габсбурзької імперії, особи цісаря та принципу багатокультурної Австрії.

Одночасно Й. Рот бачив у польській аристократії консервативно-космополітичний клас, який повинен бути зацікавленим у збереженні «Габсбурзької універсальної монархії»¹¹, однак не докладає зусиль для її порятунку. Слова тривоги щодо долі імперії автор вкладає в уста графа Хойницького з роману «Марш Радецького»:

*Ця імперія має загинути. Наш цісар ще не стулить навіки очей, як ми розпадемося на сотню шматків. Балканці будуть могутніші за нас. Усі народи створюють свої паскудні крихітні державки, і навіть євреї проголосять свого короля в Палестині!*¹².

*Вона розпадається, вона вже пропала! Приречений на смерть стариган, якому найменша нежить страшна, посідає старий трон лише завдяки тому диву, що він ще спроможний на ньому сидіти. ... Час більше не хоче нас! Нинішній час прагне створити лише самостійні національні держави! Тепер більше не вірують у Бога. Народи більше не йдуть до церкви. Вони йдуть до національних спілок!*¹³.

Стосовно ж графа Морштина із «Погруддя цісаря», то йому авторська уява приписала твердження, що

*Либонь, уже тоді, задовго перед кінцем монархії, він здогадувався, що легковажні жарти впливають згубніше, ніж замахи заколотників і медусте розп'якування марнославно і бунтівливих удосконалювачів світу. Історія мовби заповзлася підтвердити передчуття графа Морштина. Адже стару австро-угорську монархію вколошало не патетичне пустомельство революціонерів, а іронічна невіра тих, котрі мали бути її надійними підпорами!*¹⁴.

Alter ego Й. Рота – той самий граф Хойницький, але вже з роману «Гробівець капуцинів», – запевняє:

*Дух Австрії не в центрі, а на периферії... Австрійська субстанція реалізується й весь час живеться провінціями нашої держави!*¹⁵.

Симптоматично, що сам Й. Рот з часів гімназійних студій певною мірою дистанціювався від польського всесвіту його епохи та польського асиміляторства, надаючи перевагу австрофільству. Однак відомо, що в бродівській гімназії Й. Рот вільно розмовляв польською мовою і навіть написав кілька поезій¹⁶. Про це згадував однокласник Й. Рота поляк Станіслав Стршельський. Майбутній письменник вважав, що той,

*хто володіє їдиш, може писати й вишуканою німецькою мовою!*¹⁷.

У гімназії, неохоче декларуючи себе євреєм, Й. Рот не виявляв жодного зацікавлення єврейським національним рухом і відповідно сіонізмом. Прикметними є тут спогади Ротового колеги, ізраїльського палеонтолога Абрагама Парнеса:

*На моє запитання, чому не лучиться з нашим колом [сіоністичним гуртком – Т.М.], Рот відповідав: Я є асимілянт. ... Яне є польським асимілянт, лише австрійським. Коли я [А. Парнес – Т.М.] те почув, перестав цікавитися Ротом. Думав собі: Що нас єднає з Габсбургами?*¹⁸.

Сьогодні ще залишається питанням, наскільки був Й. Рот проавстрійськи, чи, точніше, прогабсбурзьки налаштованим? Адже не можна прямолінійно вважати, що лише певний сентимент галицьких євреїв до правлячої династії і зокрема імператора Франца Йосифа був визначальним у його творчості. Можливо, і спеціальні богослужіння у бродівській синагозі Темпл у день народження імператора (18 серпня) відіграли особливу роль в австрійському патріотизмі Й. Рота. Ймовірно, малий «містечковий» патріотизм і віра в «доброго цісаря» стали своєрідними домінантами свідомости прозаїка.

Що ж до особистісного сприйняття письменником поляків, то біографи Й. Рота підкреслюють його повне симпатії ставлення до Польщі і поляків, наприклад, до дружини його редакційного колеги з *Frankfurter Zeitung* Марилі Райфенберг, а ще більше – до польської тещі колеги¹⁹. Вже згадуваний нами Ю. Вітлін пише у своїх «Спогадах про Йозефа Рота»:

Рот багаторазово відвідував Польщу. Любив той край. Майже у кожному його романі можна знайти фрагмент польського краєвиду і [відчутти] атмосферу, в яких виступають поляки, польські жиди й українці²⁰.

Для польських ротознавців, зрозуміло, значно ближчою є симпатія письменника до поляків і Польщі, як, зрештою, і до слов'ян. На доказ цього наводять факти біографії і дружби, які відзначалися позитивним сприйняттям польського населення, а відтак – позитивним зображенням поляків у його художній прозі²¹. На наш погляд, такі етнічні образи неможливих поляків є цілком тотожними українським селянам, яким також явно симпатизує Й. Рот. Їхнє зображення в його творах суперечливе, оскільки дві найважливіші функції, які виконують його селяни, це, по-перше, роль вірних підлеглих Габсбурзької монархії і, по-друге, роль ділових партнерів і сусідів галицьких євреїв. Тому-то говорити про саме польських селян у творах Й. Рота, яких часто ротознавці плутають з українськими лише тому, що вони нібито проживали на польських етнічних землях, щонайменше, дещо поспішно.

1. Дж.-П. Химка, *Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890)*, Київ, 2002, с. 20.

2. Ibidem, с. 21, 23; I. Monolati, M. Witenko, *Sąsiedzi nieznani: Wspólnoty etniczne Galicji Wschodniej w polityce Habsburgów*, Iwano-Frankiów 2007, s. 97, 100, 140-142.

3. Й. Рот, *Марш Радецького*, Київ, 2000, с. 145-146.

4. Й. Рот, *Погруддя цісаря*, [у:] Й. Рот, *Триумф краси. Новели*, Львів, 2006, с. 89-90.

5. Ibidem, с. 90.

6. Й. Рот, *Марш Радецького*, Київ, 2000, с. 147.

7. Ibidem, с. 173.

8. M. Kłanska, *Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha*, [у:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, МСХСV. Prace Historyczne, z. 121. Kraków 1997, s. 498.

9. Й. Рот, *Погруддя цісаря*, [у:] Й. Рот, *Триумф краси. Новели*, Львів, 2006, с. 92-95.

10. M. Kłńska, *Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha*, [y:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCXCV. Prace Historyczne, z. 121. Kraków 1997, s. 494.
11. M. Kłńska, *Die galizische Heimat im Werk Joseph Roths*, [y:] «Joseph Roth: Interpretation – Kritik – Rezeption». Akten des internationalen, interdisziplinären Symposions. Akademie der Diözese, Rottenburg-Stuttgart 1969, s. 151.
12. Й. Рот, *Марш Радецького*, Київ, 2000, с. 148.
13. Ibidem, с. 174.
14. Й. Рот, *Погруддя царя*, [y:] Й. Рот, *Триумф краси. Новели*, Львів, 2006, с. 95.
15. Д. Затонський, *Гімн чи реквієм? (Про Йозефа Рота та його «Марш Радецького»)*, [y:] Й. Рот, *Марш Радецького. Роман*, Київ, 2000, с. 10.
16. І. Андрущенко, *Культура Австро-Угорщини кін. XIX – поч. XX ст. Духовий злет доби історичного занепаду*, Київ, 1999, с. 143.
17. D. Bronsen, *Joseph Roth. Eine Biographie*, Köln 1993, s. 64-65.
18. Ibidem, с. 82; M. Kłńska, *Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha*, [y:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCXCV. Prace Historyczne, z. 121. Kraków 1997, s. 477.
19. Ibidem, с. 483.
20. J. Wittlin, *Erinnerungen an Joseph Roth*, [y:] J. Wittlin, *Joseph Roth. Leben und Werk. Ein Gedächtnisbuch*, Köln 1949, s. 57.
21. M. Kłńska, *Austria i Polska w życiu i twórczości Józefa Rotha*, [y:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCXCV. Prace Historyczne, z. 121. Kraków 1997, s. 483.